

KENTSEL DÖNÜŞÜMÜN ARKA PLANI

Didem Danış

Doç. Dr. Galatasaray Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü

Türkiye’de son yıllarda kent ve kentleşme alanında en sıcak konu kentsel dönüşüm meselesi oldu. Pek çok araştırmacı meselenin özellikle rant boyutuna dikkat çekerken, kent yoksullarının bu süreçte daha da sert bir şekilde dışlandıklarını gösterdiler. Kentsel dönüşüm projeleri kapsamında zorunlu tahliyelerin yarattığı mağduriyetler de ciddi bir eleştiri konusu oldu. Tüm bunları incelemek üzere, sosyal bilimciler kentsel dönüşüm projelerinin gerçekleştirildiği iki temel saha olarak, kent merkezinde yer alan ve tarihi değeri olan semtler (Sulukule ve Tarlabası gibi) ile kent çeperinde yer alan eski gecekondu bölgelerinde (Maltepe’de Başbüyük, Küçükçekmece’de Ayazma gibi) araştırmalar yürüttüler¹. Bu yazıda ben kentsel dönüşüm projelerinin kendisinden çok, bu projeleri tetikleyen kentsel değişim süreçlerini ele alacağım. Bu konuda özellikle üzerinde duracağım olgular kentte yaşayan nüfusun nicel ve nitel açıdan değişmesine neden olan demografik, ekonomik ve sınıfsal dinamikler olacaktır. Bu projelerin neden bugün gündeme geldiğini ve çeşitli eleştirilere rağmen, kamuoyunun geniş kesimlerinde neden kabul gördüğünü anlamak için böyle bir analizinin gerekli olduğuna inanıyorum. Bunun için önce nüfus ve ekonomik değişim göstergelerine göz atalım.

Kentlerde yoğunlaşan nüfus

Türkiye nüfusu yüzyıl önce ağırlıklı olarak kırsal bir nüfustu. 1927’de yapılan Cumhuriyet döneminin ilk sayımında kent nüfusunun oranı yüzde 24 olarak tespit edilmişti. Yani o dönemde her dört kişiden sadece biri kentlerde yaşıyordu. Bugün bu oran tamamen tersyüz olmuş durumda; kentsel nüfus yüzde 74 oranına erişti, yani toplam nüfusun sadece dörtte biri artık kırsal alanlarda yaşıyor. Seksen yıl gibi kısa bir sürede gerçekleşen bu demografik değişim, nüfusun özellikle 1950’lerden itibaren köylerden kentlere akmasıyla başladı. Köyden kente göçün ilk evresi olarak tanımlayabileceğimiz bu dönem 1980’li yıllara kadar devam etti. Tarımın makineleşmesiyle köylerde işgücünün açığa çıkması, kentlerde sanayileşmenin ihtiyaç duyduğu işgücü talebiyle birleşince hızlı bir göç süreci başladı. 1990’lı yıllarda yaşanan göçün ikinci evresinin aksine bu ilk dönem göçleri, kente önce bekâr erkeklerin gelip, kısmen uyum sağladıktan sonra ailelerini yanlarına aldığı zincirleme bir gönüllü göç örneğiydi.

1980 sonrası yaşanan göç ise özellikle ülkenin güneydoğu ve doğusundaki çatışma ve şiddet ortamından kaynaklanan zorunlu bir göçtü. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü’nce yapılan araştırmaya göre, bu süreçte “yerinden olmuş nüfus” bir

¹ Bu konuda yapılmış çalışmaların tümünü burada anmak bu yazının sınırlarını aşar. Gene de bir kaç yayın saymak gerekirse, şunlar anılabilir: Tuna KUYUCU ve Özlem ÜNSAL (2010) ‘Urban Transformation’ as State-led Property Transfer: An Analysis of Two Cases of Urban Renewal in Istanbul” *Urban Studies*, Vol. 47 no. 7, ss.1479-1499; Binnur ÖKTEM (2006) “Neoliberal Küreselleşmenin Kentlerde İnşası: AKP’nin Küresel Kent Söylemi ve İstanbul’un Kentsel Dönüşüm Projeleri” *Planlama Dergisi*, No.2, ss.53-63

milyon civarındaydı². Başka araştırma ve raporlarda bu sayı çok daha yüksek veya çok daha düşük verilse de, yaşanan zorunlu göç sürecinin hem köyünü boşaltmak zorunda kalanlar, hem de yeni yerleştikleri kentlerdeki için oldukça sıkıntılı bir dönem anlamına geldiğini belirtmek gerekir. Sosyolog Sema Erder'in ifadesiyle bu "köysüz köylülerin göçü"ydü; çünkü aniden gerçekleşmiş, tüm aile beraberce ve hazırlıksız şekilde göç etmek zorunda kalmıştı. Geride acil durumlarda destek alabilecekleri bir köy kalmamıştı. Sonuçta, 1990 sonrası göç başta güneydoğudakiler olmak üzere, Türkiye'nin pek çok kentinde büyük bir nüfus patlaması yarattı. Kentin gerektirdiği vasıflara sahip olmayan bu kesim iki kere şanssızdı çünkü hem zorunlu ve hazırlıksız bir göçle büyük kente gelmiş, hem de sanayinin kentlerden çekildiği, ucuz fabrika işçisine talebin azaldığı, devletin sosyal ve ekonomik alandan çekildiği bir döneme denk gelmişlerdi. Bu durum aşağıda ele alacağım üzere, kent yoksullarının ve göçle gelip tutunamamış olanların suçlu ve istenmeyen olarak damgalanmasını pekiştirecekti.

Kentleşmeye demografik açıdan baktığımızda dikkat çekici bir diğer nokta, nüfusun son on yıllarda daha önceki dönemlerle kıyaslanamaz bir şekilde birkaç büyük kentte toplanıyor olması. Bunun en uç örneği kuşkusuz İstanbul: Bu şehir bugün 13,2 milyon sakiniyle, Türkiye nüfusunun yüzde 18'ini barındırıyor. Oysa bu oran 1927'de sadece yüzde 5'ti. İstanbul başta olmak üzere bazı büyük kentlerin nüfusundaki bu aşırı şişme ülke ölçeğinde nüfusun eşitsiz dağılımının da göstergelerinden biri ve bunun en önemli sebebi de ekonomik faktörler.

Ekonomik değişim

Kentlerdeki değişime ekonomik açıdan baktığımız zaman gene iki temel dönemden bahsedebiliriz. İlk olarak, İkinci Dünya Savaşı sonrası sanayinin kentlerde yoğunlaştığı ve bu ekonomik modelin sosyal yaşamdan mekânsal örüntülere kadar pek çok alanda etkili olduğu dönem. İkincisi ise, sanayinin büyük kentlerden çekildiği ve yerini hizmetler sektörünün aldığı dönem. İlk dönemin tipik örneği olarak, eski Haliç kıyılarındaki fabrikalaşmayı ve bunun hemen gerisindeki Kâğıthane ve Alibeyköy sırtlarındaki gecekondulaşmayı sayabiliriz. Benzer bir diğer örnek de Beykoz Paşabahçe'deki fabrikalar ve gerisindeki işçi mahalleleri olacaktır. Bu iki bölgede de sosyal ve kültürel yaşam nüfusun büyük kesiminin istihdam edildiği fabrikaların çevresinde biçimlenmişti.

Yerleşik orta sınıflar, uzun yıllar boyunca İstanbul dışından gelenlere belli bir hoşgörü ve sempatiyle yaklaşmıştı. Ancak göçle gelen ve büyük bir kısmı

² Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması Raporu, 2006, Ankara. (Elektronik kopya için <http://www.hips.hacettepe.edu.tr/TGYONA-AnaRapor.pdf>) "Son yirmi yılda 14 ilden güvenlik nedenleriyle göç edenlerin sayısal büyüklüğüne ilişkin olarak ulusal ve uluslararası kurum ve kuruluşların çeşitli tahminleri bulunmaktadır. Bu tahminlerde, 14 ilden son yirmi yıl içerisinde göç etmek zorunda kalan nüfusun büyüklüğü 3-4 milyona kadar çıkabilmektedir. Son yirmi yıl içinde 14 ilin demografik göstergelerinde meydana gelen değişimler dikkate alındığında, bu tahminlerin gerçekçi olmadığı görülmektedir. İçişleri Bakanlığı ise, sadece KDRP kapsamında başvuruda bulunan nüfusu dikkate alarak 14 ilin kırsal yerleşim yerlerinden güvenlik nedenleriyle göç eden nüfusun sayısal büyüklüğünü yaklaşık 360.000 kişi olarak vermektedir". (Aynı rapor, s.106)

gecekonduklara yerleşen nüfusa yönelik tavır 1990'lardan itibaren değişmeye başlar³. Bir zamanlar kent ekonomisine hem üretici, hem de tüketici olarak katkıda bulunanlar, sanayinin kentlerden çekilmesi ve fabrikaların kapanmasıyla “gereksiz ve süflü” bir nüfus olarak görülmeye başlar. Hatta 1990'ların ortasından itibaren “tehlikeli sınıflar” olarak damgalanırlar. 1996'daki 1 Mayıs eylemlerinden sonra basında yer alan bazı başlıklar bunun tipik örnekleri olarak anılabilir.

Son yirmi beş yılda, küreselleşme olgusu da şehirleşme süreçlerini etkileyen önemli bir faktör oldu. Devletin ekonomiyi düzenlediği Fordist dönemin sona ermesi ile özellikle büyük metropollerde sanayi üretimi yerini finans, turizm, eğitim, sağlık, sigortacılık gibi hizmet sektörü faaliyetlerine terk etti. Ünlü bir Marksist coğrafyacı olan David Harvey kapitalizmin yeniden yapılandığı bu dönemde mevcut mekânsal biçimler, ilişkiler ve işlevlerin radikal biçimde değiştiğini söyler. Sanayinin Fordist dönemin önemli üretim merkezleri olan Detroit ya da Manchester'dan işgücünün daha ucuz olduğu gelişmekte olan ülkelerdeki şehirlere kayması bu değişimin örneklerinden biridir. Küreselleşme sürecinde sanayi yer değiştirirken, finans başta olmak üzere hizmet sektörüne ait çeşitli faaliyet kolları da önem kazanır. Bu yeni “beyaz yakalı” işlerin merkezi olan New York, Londra, Tokyo gibi yerler, küresel sermaye ve bilgi akışlarını kontrol eden ‘küresel kentler’ mertebesine terfi ederler.

Ancak, küresel ekonominin içerik, biçim ve yer değiştirmesiyle biçimlenen bu süreç sadece pırıltılı bir zenginleşme hikâyesinden ibaret değildir. Yaşanan yoğun rekabet şehirler ve bölgeler arasında ciddi eşitsizlikler ve hiyerarşiler doğmasına da neden olur. Bazı şehirler kapitalizmin aldığı yeni şeklin gerekliliklerine uygun olarak küresel hiyerarşinin tepesine yerleşip ‘dünya kenti’ statüsü kazanırken, diğer kentler ya sanayi üretiminin yoğunlaştığı mekânlar haline gelmekte ya da yeni küresel ekonominin tamamen dışında kalarak hızlı bir ekonomik ve sosyal düşüş yaşarlar⁴.

Sanayi toplumundan sanayi-sonrası topluma geçiş Türkiye kentlerinde de radikal değişimler yaşanmasına yol açar. Sanayi üretiminin başat ekonomik model olduğu dönemde, ileride kente entegre olacağına inanılan ve geçici bir sorun olarak algılanan gecekondu nüfusu, neoliberal küresel ekonominin yarattığı değişimler sonucu, Zygmunt Bauman'ın ifadesiyle “artık ihtiyaç duyulmayan” bir emek gücüne dönüşür. Bu işsizleşme ve yoksullaşma süreci gecekondu bölgelerinin ve halkının damgalanması, suçlulaştırılması ve dışlanmasıyla olgunlaşır. Diğer pek çok çalışmanın yanı sıra, Bediz Yılmaz⁵ ve Zeynep Gönen'in⁶ makaleleri son yıllarda bu yöndeki eğilimlerin deşifre edilmesi açısından önemli çalışmalardır. İki araştırmacı

³ Gecekondu nüfusuna yönelik bakışın değişmesi konusunda Tahire Erman'ın şu çalışması dikkate değer bir katkı sunmaktadır. Tahire ERMAN (2004), “Gecekondu Çalışmalarında 'Öteki' Olarak Gecekondu Kurguları”, *European Journal of Turkish Studies* [Online] , No. 1 | 2004, URL: <http://ejts.revues.org/index85.html>

⁴ Mike DAVIS (2006) *Planet of Slums*. New York: Verso; Saskia SASSEN (1991), *The Global City: New York, Tokyo*, Princeton University Press, New Jersey; Peter J. TAYLOR (2004), *World City Network: A Global Urban Analysis*, Routledge.

⁵ Bediz YILMAZ (2008) “Türkiye’de Sınıf-altı: Nöbetleşe Yoksulluktan Müebbet Yoksulluğa” *Toplum ve Bilim*, Sayı 113, ss. 127-145.

⁶ Zeynep GÖNEN (2008) “Varoşların zabtiyesi ya da kent yoksullarının neoliberal denetimi”, *Toplumbilim*, sayı: 23, ss. 93-103.

da, kent yoksullarının yaşadığı yerlerde ekonomik dışlama ile etnik ve mekânsal damgalamanın el ele gittiğini gösterirler. Bu İstanbulların da hem Sulukule, hem Tarlabaşı örneğinden oldukça iyi bildiği vakalardır. Buraların sakinleri sadece yoksul olmakla değil, Çingene veya Kürt olmakla da damgalanır ve oturdukları semt üzerlerine yapışmış lanetli bir etikete dönüşür.

Bugün artık işe yaramaz addedilen kent yoksullarının sıkışmışlığının bir nedeni de üzerinde ikamet ettikleri arazilerin değerlendirilmesi olmuştur. Küreselleşen ekonomide en önemli yatırım alanlarından biri olan inşaat ve konut sektörü, özellikle bu ekonomik dönüşümle serpilerek yeni orta sınıfların konut ihtiyaçlarına cevap verebilmek için boş arazi aramaktadır. İstanbul gibi yapılaşmanın yaygın olduğu şehirlerde bunun güçlüğü dikkate alınacak olursa, kentin en güçsüzlerinin oturduğu yerlerin - hele bir de buraların konumu, manzarası, otoyollara yakınlığı gibi özellikleriyle cazip unsurlar taşıyorsa - gayrimenkul girişimcilerinin iştahını kabarttığını söylemek yanlış olmaz. Kısacası, bir zamanlar suyu elektriği yolu olmayan gecekondu mahalleleri neoliberal ekonomi döneminde yeni bir değer kazanmaktadır.

Sonuç yerine: Orta sınıflar gözüyle

Türkiye’de kentleşme konulu araştırmaların önemli bir kesimi kentsel yoksulluk ve gecekondu alanlarına odaklanmıştır. Son dönemdeki kentsel dönüşüm projelerinin incelendiği çalışmalarda da daha çok dezavantajlı grupların yaşadığı mağduriyetler üzerinde durulmuştur. Oysa bu projelerin önemli bir kısmı giderek genişleyen ve tercihleri değişen yeni bir orta sınıfa hitap etmektedir. Orta sınıflar dendiğinde tanımlı çok kolay olmayan bir tabakadan bahsediyor olsak da, bugün İstanbul gibi büyük kentlerde değişen yaşam pratiklerine baktığımızda orta sınıfların genişlemesine dair pek çok işaret görebiliyoruz. Sayıları giderek artan kafeler, hafta sonları dolup taşan alışveriş merkezleri, en gözde konut tipi haline gelen kapalı siteler gibi yeni mekânlar veya ev dışında uzun pazar kahvaltıları gibi yeni alışkanlıklar talepkar bir orta sınıfın varlığına delalet etmektedir.

Orta sınıflaşma dinamiklerini anlamak bizlerin çok eleştirdiği ama kamuoyunda birkaç küçük çevre dışında ses getiren bir rahatsızlığa yol açmayan kentsel dönüşüm projelerinin neden bu kadar kabul gördüğünü açıklamak için de önemlidir. Yalnız burada iki farklı “yeni” orta sınıftan bahsedildiğinin altını çizmek gerekir. Bir yanda yukarıda bahsettiğimiz küresel ekonomiye eklenmeyi başarmış, sahip olduğu diplomalar sayesinde çağın gözde işkollarında yüksek ücretlerle beyaz yakalı işlerde çalışan kesim bulunmaktadır. Bu kesim, kentsel dönüşüm projeleri adı altında gecekondu bölgelerinin boşaltılıp yerine daha konforlu konutların inşa edilmesini hararetle desteklemektedir. Öte yandan söz konusu dönüşüm projelerinin yürütüldüğü gecekondu mahallelerinde de gelişmekte olan bir orta sınıf söz konusudur. Bu mahalleler son dönemde ciddi bir iç tabakalaşma yaşamış ve özellikle mülkiyet yapısındaki parçalılıkta da kendisini gösteren bir farklılaşma ortaya çıkmıştır. 1980’li yıllardan beri patronaj politikaları çerçevesinde çıkartılan aflarla gecekonducuların bir kısmı tapu, hatta bazen imar izni alırken, çok sayıda bina da bu esneklik ortamında apartkonduya dönüşmüştür. Böylece aynı mahalle içinde, bir kısmı imarsız olsa da beş katlı bir apartmana sahip bir ailenin yanında, ancak onun kiracısı olarak ikamet edebilen başka biri bulunmaktadır. Elbette yoksulluktan kurtulup orta sınıfa yükselebilenler belli bir ekonomik ve sosyal sermayeye sahip olanlar, yani kentte

tutunmuş olanlardır. Af yasaları ve gecekondulu mahallelerdeki dikeyleşme süreci sonunda zenginleşen kesimler kentsel dönüşüm projelerini hararetle destekleyenler arasındadır. Çünkü onlar için yeni yapılan toplu konutlara taşınmak sahip oldukları gayrimenkulleri yasallaştırmanın bir yolu olduğu kadar, gecekondudan apartman yaşamına geçişle simgelenen bir “modernleşme”nin de aracıdır.

Orta sınıf olma hayalinin veya orta sınıf konumunu koruma çabasının giderek zorlu bir mücadeleye dönüştüğü, bireysel yükseliş çabasının her şeyin önüne geçtiği bir ortamda nasıl bir toplumdun, nasıl bir toplumsal barıştan bahsedebileceğini sorarak sözü Alman düşünür Bauman’a bırakalım:

“Ayartının yarattığı arzularını doyuramayanlar her gün, doyuranların çizdiği göz kamaştırıcı manzaraya maruz kalıyorlar. Onlara başarının göstergesinin alabildiğine tüketim olduğu ve bunun kestirmeden kamu tevecühü ve şöhrete giden bir otoyol olduğu söyleniyor ve gösteriliyor. (...) Eğer tüketim başarılı bir yaşamın, mutluluğun ve hatta insan edebinin ölçütü ise o zaman insan arzularının perdesi yırtılıyor. (...) Her yerden ve tüm iletişim kanallarından şu apaçık mesaj geliyor: Bugün daha fazla yağmalamaktan başka standart ve “kişinin elindeki kartları doğru oynamasından” başka kural yoktur”.⁷

⁷ Zygmunt BAUMAN (2000) *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*, Ayrıntı, İstanbul, s.60.